

94-ին նրան Պննիբորոնց փոխադրել են ս. Մարգարտի կղզին, իսկ 1698-ին էլ Բաստիլյո ուր և 1703-ին մեռել է:

Թէպէտ և Աւետիք պատրիարքի վերաբերմամբ առաջ բերուած տեղեկութիւնները մեր բանասէրներին պէտք է ենթադրել, որ արդէն յայանի են, բայց որովհետեւ Տոպէնի գրուածքի ԺԱ. գլխի թարգմանութիւնը հրատարակուած էր սրանից 32 տարի առաջ, իսկ մենք սովորաբար խիստ կարճ յիշողութիւն ունենալով շատ շուտով մոռանում ենք նոյն իսկ մեր երէկուայ պատմութիւնը, մանաւանդ որ, ինչպէս Գեր. Յուսիկ եպիսկոպոսի յօդուածից երևում է, դեռ մեղանում շատերի մէջ տիրում է այն կարծիքը, թէ Երկաթէ Դիմակը կարող է լինել մեր Աւետիք պատրիարքը, որի մասին, եթէ չենք յիշուում, առաջին անգամ մեղանում գրողը եղաւ Երջանկայիշատակ Միքայէլ Նալբանդեանցը, աւելորդ չհամարեցի մի փոքր երկարել այդ խնդրի վրայ՝ համարելով այդ շահեկան նիւթ: Սակայն խնդրի աւելի մանրամասնութիւններով հետաքրքրուողը պէտք է դիմէ յօդուածիս սկզբում ցոյց տրուած աղբիւրներին:

Ի վերջոյ յիշենք նաեւ, որ Մ. Տոպէնի գրքի հրատարակութիւնից յետոյ Տիւրկան անունով մի ճիշդուիտ վարդապետ աշխատեց հերքել Տոպէնի գրածները և պաշտպանել ճիշդուիտներին, սակայն Մ. Տոպէն ի նորոյ հրատարակած վաւերագրերի հեղեղի մէջ խեղդեց նրա ձայնը: Այդ յաւելուածը չկայ հայերէն թարգմանութեան մէջ:

Մուտէ Վարդապետ

ՀԻՒՆՔԵԱՐՊԷՅԵՆՏԵԱՆԻ ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

1881 թուականէն առդին մեր տղգային թերթերու մէջ քանի քանի անդամներ այլեւայլ յօդուածներով խօսուած է Հիւնքեարպէյէնտեան Ստուգաբանական բառարանի մասին՝ երբեմն ձեռնհաս, բայց մանաւանդ անձեռնհաս անձերու կողմէ:

Այդ յօդուածներու հեղինակները քննելով Հիւնքեարպէյէնտեանի այս կամ այն ստուգաբանութիւնը՝ ջանացած են ցոյց տալ միայն անոնց ճշտութիւնը կամ թիւրութիւնը: Եթէ չհաշուենք Վիեննայի Միթթարեան լեզուաբան Հ. Ս. Տէրվիշեանի քննադատութեան առաջին մասին մէջ արտայայտուած ակնարկները (տես Մասիս օրաթերթ, 1881, ապրիլ 27), կրնանք պարզապէս ըսել թէ մինչև այժմ ոչ մէկը հետամտեցաւ քննելու Հիւնքեարպէյէնտեան Բառարանի յօրինուածութիւնը ամբողջովին, ուրիշ խօսքով՝ պարզելու թէ ինչ դուրեամբ է կազմուած այդ աշխատութիւնը և թէ ինչ եղբակացութեան կը յանգէր այդ դրութիւնը՝ առհասարակ հայերէն լեզուի ծագման և զարգացման պատմութեան համար:

Հիւնքեարպէյէնտեանի դէմ եղած քննադատութեանց մէջ, ինչպէս ըսինք, այս բանը պարզուած չէ: Ինքը հեղինակը խիստ ծերացած հասակին մէջ կարենալով վերջնականապէս աւարտել իւր աշխատութեան տպագրութիւնը, չէ կրցած յառաջաբանով մը իւր դրութիւնը պարզել ընթերցողներուն և գիտութեան առջև: Կ'սպասուէր որ Հիւնքեարպէյէնտեանի մօտիկ բարեկամն ու հմուտ հայկաբան Անտոն Մատաթիա Փարազաշեան՝ որ իւր կեանքի հասուն հասակին մէջ համոզուեցաւ և հետեցաւ Հիւնքեարպէյէնտեանին, և այնքան նպատուեց հեղինակին աշխատութեան հրատարակութեան համար, կ'սպասուէր որ դոնէ նմ' լցնէր այս թերին: Բայց Փարազաշեան բաւականացաւ միայն փոքր յառաջաբանով մը՝ որ տպուած է Հիւնքեարպէյէնտեան Բառարանի սկիզբը՝ նոյն Փարազաշեանի ջատագովական նամակէն յետոյ՝ ուղղուած Իզմիրեան մրցանակաբաշխութեան քննիչ յանձնաժողովին. երկուքին մէջ ալ մեր փնտռած կէտին մասին ակնարկութիւն մը չկայ:

Բայց բանասիրութեան համար կարևոր էր որոշել բուն այս կէտը՝ յաջորդ երկու պատճառաբանութեամբ:

Նախ ինքնին հասկանալի է թէ Հիւնքեարպէյէնտեանի ստուգաբանութեանց նոյն իսկ մեծագոյն մասին անճշտութիւնը հաստատելը՝ բաւական չէր ոչնչացնելու համար հեղինակին ամբողջ աշխատութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ քանդելու այն դրութիւնը՝ որուն կը հետեի Հիւնքեարպէյէնտեան իւր աշխատութեան մէջ: Ընդհակառակը եթէ պարզուէր նախ հեղինակին ընդունած դրութիւնը, աւելի գիւրբին պիտի լինէր այդ դրութեան քննադատութեամբ մէկ անգամէն ոչնչացնել ամբողջ աշխատութիւնը և դուրս վտարել զայն գիտութեան շրջանակէն:

Երկրորդ՝ Հիւնքեարպէյէնտեանի դրութիւնը ինչքան ալ

անմիտ և անարժէք լինի, վերջապէս մի առանձին դպրոց է, և թէև փոքրաթիւ հետեորդներ ունի միայն, բայց և այնպէս հայ լեզուաբանութեան զարգացման պատմութեան մէջ առանձին շրջան մը կը կազմէ և պէտք է որ առանձին գլուխ մըն ալ գրաւէ:

Վերջին կէտն է որ յատկապէս կը հետաքրքրէ մեզի և առիթ կուտայ ամփոփելու այստեղ այլևայլ ժամանակ թերթերու մէջ հրատարակուած տեղեկութիւնները՝ ի մասին նոյն բառարանի հրատարակութեան պատմութեան, ինչպէս և մեր անձնակա՛ն հետազօտութիւնները՝ Հիւնքեարպէյէնտեան դրութեան տեսակէտով:

Հիւնքեարպէյէնտեան Բառարանը գրական հրապարակին վրայ երեցաւ առաջին անգամ 1881 թուի յունուարին: Այս թուին՝ կարծեմ Պաղտատեան տպարանէն հրատարակուեցաւ բառարանին առաջին երկու թերթերը՝ առանց յառաջաբանի: Հիւնքեարպէյէնտեան զանոնք նամակով մը կ'ուղարկէ եղիա Տէմիրճիպաշեանին, խնդրելով որ անոնց մասին քննադատական մը տայ: Տէմիրճիպաշեան նոյն նամակը կը հրատարակէ Մասիսի մէջ, 25 ապրիլ 1881, հանդերձ իւր մի գրութեամբ՝ ուր կ'ըսուի թէ իւր կարծիքը բառարանին ամբողջական հրատարակութեանէն վերջ միայն կրնայ յայտնել: Սակայն Բառարանին առաջին երկու թիւերը արդէն հրապարակ ելած ըլլալով՝ երկու օր յետոյ Հ. Ս. Տէրվիշեան կ'սկսի խիստ ու մանրակրկիտ քննադատութիւն մը, որուն մէջ մի առ մի քննութեան կ'առնէ Հիւնքեարպէյէնտեանի ստուգաբանած բոլոր բառերը (1894 թուին հրատարակուած բառարանին մէջ էջ 1 պատարագ բառը, մինչև էջ 40 սիւրս բառը). և ցոյց կուտայ այդ ստուգաբանութեանց կամայականութիւնը: Սոյն երկար և խիստ, բայց միանգամայն լուրջ քննադատութիւնը, որ տեւեց ապրիլ 27-էն մինչև մայիս 12, այնքան զօրեղ տպաւորութիւն թողած կերելի հեղինակին և ընթերցող հասարակութեան վրայ, որ աշխատութեան տպագրութիւնը կը դադրէ:

Քանի մը տարի ետք Հիւնքեարպէյէնտեան երկրորդ անգամ տպագրութեան կը ձեռնարկէ. բայց մեզ անյայտ պատճառներով այս անգամ ալ կը խափանուի, ինչպէս կը տեղեկանանք նոյն Հ. Ս. Տէրվիշեանի լեզու ամսաթերթէն, 1887, էջ 135, ծանօթ. 2:

Երրորդ անգամ հրատարակութեան կը պատրաստուի 1887 թուականին: Այս թուին էր որ Հ. Ս. Տէրվիշեան իւր «Հնդեղոպական նախալեզու» աշխատութիւնը (տպ. Պօլիս, 1885) ներկայացուցած էր Իզմիրեան մրցանակաբաշխութեան: Տէրվիշեան

այս գրքին մէջ կ'ամփոփէր ինչ որ այն ժամանակի ընդհանուր լեզուաբանութեան գիտութիւնը կուտար առհասարակ լեզուներու ծաղման վրայ։ Հնդեւրոպական նախացեղը, անոր նախնական լեզուն, այն է Հնդեւրոպական նախալեզուն, այդ լեզուի կազմութիւնը, քերականութիւնը, արմատները, ածանցումն ու յօրինուածութիւնը, ինչպէս և նախացեղին քաղաքակրթութեան պատմութեան ուրուագիծն ու հայրենիքը, բոլոր պարզուած էին այդ գրքի մէջ՝ հիմնուած լուրջ գիտական հիմունքներու վրայ։ Այս ոճով մեկնուած էին նաև քաղմասթիւ հայերէն բառեր։ Տէրվիշեանի աշխատութիւնը De Lagarde-ի և H. Hübschmann-ի գործերէն վերջ՝ հայ լեզուի մասին կը ներկայանար իբր երրորդ և հայերէն լեզուով առաջին գիտական ամփոփ աշխատութիւնը։

Իզմիրեան մրցանակաբաշխութեան քննիչ յանձնաժողովը՝ նոյն գրքի քննութիւնը կը յանձնէ Ա. Մ. Գարազաշեանի։ Գարազաշեան որ իւր քննական պատմութեան առաջին հատորին վերջը (տես Թիֆլիսի տպ. Ա. էջ 277—8) ընդունած էր Հնդեւրոպական նախալեզուի դրութիւնը և ասով կը մեկնէր խումբ մը հայերէն բառեր, այս անգամ հակառակ կը կանգնի գիտութեան և այդ դրութիւնը համարելով «նոյնը նոյնով ապացուցանել» և «անծանօթէն ծանօթին անցնել», կը մերժէ Տէրվիշեանի աշխատութիւնը։ միանգամայն կը յայտնէ իւր հակումն ու յարումը Հիւնքեարպէյէնտեան լեզուաբանական դրութեան, իբր առողջ դատողութեան վրայ հիմնուած վարդապետութիւն։ Տէրվիշեան կը պատասխանէ Գարազաշեանին իւր Լեզու ամսաթերթին մէջ (1887), ուր էջ 135 կը յայտնէ թէ Հիւնքեարպէյէնտեան Բառարանի այս երրորդ հրատարակութեան ժամանակ պիտի կրկնապատկէ իւր քննադատական կորովը՝ ջախջախելու համար զայն իսպառ։—Գրքին տպագրութիւնը այս անգամ ալ ընդհատուեցաւ։

Այս երկար և ապարդիւն ջանքերէն յուսահատած՝ հեղինակը վճռած էր իւր ձեռագիրը ուղարկել Փարիզի Ազգային Մատենադարանին։ Բայց հանգամանքները շուտով փոխուեցան։ համակիր շարժում մը սկսաւ դէպի Հիւնքեարպէյէնտեան։ Թերթերու մէջ գովել սկսան զինքը։ Մասիսի 3974 թիւով (յունուար 16, 1893) Գրիգոր Զոհրապ հրատարակեց Հիւնքեարպէյէնտեանի պատկերը (էջ 17), անոր համառօտ կենսագրութիւնը (էջ 19-20) և ստուգաբանական բառարանէն հատուած մը (էջ 21-22)։ քանի մը հարուստ աղգայիններ միանալով Պօլսոյ մէջ՝ ընձեռեցին տպագրութեան հարկաւոր դումարը (տես Մասիս,

1893, էջ 14): Հիւնքեարպէյէնտեան իւր աշխատութիւնը ներհայացուց Իզմիրեան մրցանակաբաշխութեան. քննիչ նշանակուեցաւ Պարագաշեան, որ իւր գնահատութիւնը յայտնելով յանձնաժողովին՝ 1893 յունիսին աշխատութիւնը պատկուեցաւ մրցանակով և ստացաւ մրցանակի ամբողջ գումարը: Այս մրցանակով քաջալերուած հեղինակը չորրորդ անգամ պատրաստուեցաւ հրատարակութեան և 1894-ին վերջապէս լոյս տեսաւ աշխատութիւնը՝ Պաղտատւեան տպարանէն: Այս ժամանակ վախճանած էր Հ. Ս. Տէրվիշեան. Հիւնքեարպէյէնտեանի գիրքը թեթեւ քննադատներ միայն ունեցաւ այս անգամ. հմմտ. Արձագանք, թ. 57, Հայրենիք, թ. 726, Պատկեր թ. 16: Արժանի չհամարելով խօսիլ անոր վրայ՝ բողոքովին լուռ անցաւ Վիեննայի Հանդէս ամսօրեան, որ հայ լեզուաբանութեան մէջ ամենէն աւելի հեղինակաւոր ձայնն ունէր: Իւր գրքին հրատարակութենէն քիչ մը վերջ (1895) վախճանեցաւ Տէր Յովհաննէս քահանայն ալ՝ զառամեալ հասակի մէջ (ծն. 1818 նոյեմբեր 25, Ի Պօլիս): Իւր մահուան առթիւ գրեցին ազգային թերթերը և տուին իւր կենսագրութիւնը. Արեւելք օրագիրը այնքան բարձրացուց զայն, որ ներկայացուց «հմուտ սանսկրիտ, զանգիկ ևն» լեզուներու, մինչդեռ իրողութիւնն այն էր թէ և ոչ իսկ նշանակեց մը գիտէր նա այդ լեզուներէն: Նա այնքան անտեղեակ էր ընդհանուր լեզուաբանութեան գիտութեան, որ մինչև անգամ անծանօթ է հնդեւրոպական լեզուախմբին և կը կարծէ թէ այդ գրութիւնը հնարած է Հ. Ս. Տէրվիշեան. ուստի և կը կոչէ զայն «Հնդեւրոպական նախալեզուի հայրը» (տես իր բառարանը՝ էջ 186. ծան.):—Հիւնքեարպէյէնտեան հայերէնէ զատ գիտէր միայն յունարէն, լատիներէն, պարսկերէն և իւր պօլսեցի՝ թուրքերէն լեզուները, բայց յատկապէս յունարէն: Վերջինիս գիտութեան պատճառաւ մեծ մաս ունեցած է Անգլեամերիկեան Աստուածաշնչական ընկերութեան հրատարակած Ս. Գրքի մէջ, Պօլիս, տպ. Պաղտատւեան, 1895. իրեն յանձնուած էր հայ թարգմանութեան համեմատութիւնը յոյն բնագրի հետ: Կերեւի թէ Հիւնքեարպէյէնտեան այս խնդրով արդէն շատոնց կը պարապէր, այնպէս որ իւր բառարանին մէջ նշանակած է արդէն խումբ մը անճշտութիւններ, որոնք սպրդած են մեր թարգմանութեան մէջ, կամ յոյն օրինակին ինչ ինչ սխալ գրչութեանց և կամ հայ թարգմանիչներու անուշադրութեան պատճառաւ: Անուրանալի է թէ բնագրական այս սրբագրութիւնները միակ արժանիքը կը կազմեն Հիւնքեարպէյէնտեան Բառարանին: Եւ եթէ այդ գիրքը զատապարտուած

է անհետ կորսուելու, պէտք է որ այս սրբազրութիւնները հաւաքուին և առանձին տեղ մը հրատարակուին:

Հիւնքեարպէյէնտեանի բառարանը 409 էջէ բաղկացեալ միջակ հատոր մըն է, մաքուր տպագրութեամբ. բուն աշխատութիւնը կը կազմեն 1—362 էջերը, բաժնուած բազմաթիւ իրարմէ անկախ հատուածներու, որոնք իրարմէ անջատուած են եռաստղով մը. իւրաքանչիւր հատուածի սկիզբը գտնուած բառը նոյն հատուածին մէջ եղած բոլոր բառերուն արմատն է, որուն քով դրուած է նաև անոր մեկնութիւնը. արմատին տակ կարգաւ մէջ կը բերուին այն բառերը՝ որոնք ըստ հեղինակին ածանցուած են նոյն արմատէն այլևայլ եղանակով: Ամենէն ետքը էջ 363—409 դրուած է բառարանին մէջ մեկնուած բոլոր հայ բառերու այբուբենական ցանկը: Կրնայ ըսուիլ թէ հայերէն լեզուի գրեթէ բոլոր բառերն ալ ստուգաբանած է Հիւնքեարպէյէնտեան և խիստ քիչ բառ միայն կայ՝ որ անոր ձեռքէն ազատած է. ասոնք ալ եթէ դատենք ստուգաբանութեան ոճէն, կարելի է ըսել թէ պարզապէս ուշադրութենէ միայն սպրբադած են:

Ստուգաբանութեանց մէջ Հիւնքեարպէյէնտեան հետեւեալ միջոցներուն դիմած է:

1. Արմատներուն գրեթէ բոլորը փոխառեալ է պարսկերէնէ կամ յունարէնէ և կամ լատիներէնէ. խումբ մըն ալ համեմատուած է թուրքերէնի, քիչ անգամ ալ արաբերէնի հետ: Փոխառութիւնները որոշելու համար բնաւ առանձին կանոն մը, ձայնաբանական օրէնք մը չկայ. միևնոյն տառը կարող է այս ինչ բառին մէջ այսպէս, այն ինչ բառին մէջ այնպէս և մի ուրիշ բառի մէջ ալ բոլորովին տարբեր եղանակով վարուիլ. ուրիշ դէպքի մը մէջ ալ կարող է պարզապէս ջնջուիլ: Նմանապէս հարկաւոր չէ որ փոխառեալ ու փոխառու ձևերը նոյն կամ գոնէ նման նշանակութիւն մը ունենան: Շատ անգամ հայ բառ մը ձայնական դոյզն նմանութեան մը պատճառաւ իրմէ բոլորովին տարբեր նշանակութեամբ բառէ մը փոխառեալ համարուած է: Այսպէս օրինակ հայ. վրան փոխառեալ է յն. *οὐρανός* «երկինք» բառէն. զան բառը յն. *ἀέρας* «եղէգ» բառէն, եղէգը ըմբռնելով իբր ծեծի գործիք. հայ. վառեակ կուգայ արաբ. *fāra* «մուկ» բառէն, իբր երկուքն ալ փոքրիկ կենդանիներ ըմբռնելով են:

2. Բազմաթիւ հայերէն բառեր ձևացած են օտար նշանաւոր յատուկ անուններէ, այսպէս յունական գիցարանութեան նշանաւոր դէմքերէ, պատմական անուանի անձնաւորութիւն-

ներէ, ինչպէս և տեղերու աշխարհագրական անուններէ. օրինակի համար Հելլեն անունէն հուգայ հեղինակ, Հեղինէն կ'ելլան յեղյեղուկ, յեղուկ, աղաւնի, եղեւնի, ելն ևն. Յոբնաղէն յոպնակ. Տանսաղոսէն կ'ելլան դանդաղ, ծանծաղ. Վեսուվ հրաբուխն անունէն կը ծագին վիշապ և վիրապ, քանի որ Վեսուվ բռնկած ատեն վիշապ մըն է կարծես և մարած ատենը վիրապ մը. պարսկց Շմերդ մոգին անունէն է ժմերս. Բելիար-էն բլուր ևն ևն:

3. Նոյնպէս խումբ մը բառեր ծագած են այլևայլ հաւատալիքներէ և առասպելական կարծիքներէ, յոյն և լատին առակներէ, առածներէ ևն. այսպէս արագելը ըստ Յունաց և եգիպտացոց համարուած էր օրինակ և պատկեր առաքինութեան, ուստի առաքիցի բառէն հուգայ հայ. արագիլ: Անձնաւորեալ աշունը կը նկարուէր «ի տիպ պատանւոյ որուն մէկ ձեռքը կողով մը մրգեղէն կայ, և քովն ալ շուն մը՝ զոր միւս ձեռքովը կը փայփայէ» (Հիւնք. էջ 254), ուստի առուց ծագած է շունէն: «Անձնաւորեալ գարունն է նորահաս պատանի մը, ձեգքը փունջ մը ծաղիկ, և գիրկը գառնուկ մը բռնած» (էջ 255), ուստի գարուն հուգայ գառնէն. ևն:

4. Բառէ մը կրնայ ծագիլ չնչին յապաւմամբ մը կամ որ և է տառի փոփոխութեամբ և կամ նոյն իսկ բառը շրջելով՝ նոյն բառին բոլորովին հականկշը. այսպէս արուգ «նիհար» բառէն հուգայ առոյգ. զոհելէն յագել՝ երկրորդն իբր «ի յոռի միտքս». յուժանելէն լծել. բագէն տակ. նախարարէն նախիր. ասելէն անսալ. ցուլէն ուլ, ձու, լու. տգրուկէն տիեզերք՝ իբր փոքրագոյն հակադրեալ մեծագոյնին:

5. Շատ բառեր կը ձևանան համառօտութեամբ, կամ աւելի ճիշտ խօսելով՝ տառերու յախուռն և անկանոն յապաւմամբ. այսպէս ապառաժ-էն ժայռ, հողամաղէն մղել, մաղել, մաղ, դասախագէն ոսոխ, ոսոխէն ոխ, շառաւիղ-էն շիղ, զուարեանալ-էն հրնուիլ ևն ևն:

6. Երբ հայերէն բառի մը պարսկի կամ յունարէն հոմանիշը ունի իրարմէ տարբեր նշանակութիւններ, նոյն հայերէն բառէն ալ կ'ածանցուի ուրիշ մը՝ որ ունենայ պարսկի կամ յոյն բառին միւս նշանակութիւնք. այսպէս հայ. բով բառին հոմանիշը պրս. kōra ո՛չ թէ միայն կը նշանակէ «բովը, հալոց», այլ և «զմի մասն ի հնգից մասանց աշխարհին պարսկց». այս վերջին նշանակութիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ առաջին բով ձևէն ածանցուին և շինուին հայ. բովանդակ, բաւանդակ բառերը՝ իբր համապատասխան պարսկի բառին երկրորդ նշանակութեան. նոյնպէս պրս.

kûk «հաղար բոյոր» և «հաղ», ուստի և հայերէն ալ հաղար բառէն կը ծագի հաղ:

7. Երբ հայերէն բառի մը յոյն կամ պարսիկ հոմանիշը ունի նմանաձայն, բայց տարբեր նշանակութեամբ բառ մը, հայերէնի մէջ ալ կ'ստեղծուի նոյն հայ ձևին նման բառ մը՝ որ ունենայ երկրորդ յոյն կամ պարսիկ բառին նշանակութիւնը: Այսպէս հայ. բաւական բառին հոմանիշ է յն. ἀρχαῖος «բաւական»․ այս վերջինիս նման կը հնչէ յն. ἀρχαῖος «բեւեկն», որուն պատճառաւ ալ ձևացած է հայ. բեւեկն՝ կաղմուած բաւական բառէն, յն. ἀρχαῖος բառին նշանակութեամբ: Նոյնպէս պրս. ligal «տանձ» և ligām «սանձ», ուստի հայ. սանձ բառէն ալ կուգայ քանձ․ պրս. sipâriš «յանձնել», sipâri «հնձել» և sipâr «հնձան», ուստի հայերէն ալ յանձնելէն հուճն, հնձել, հնձան. յն. χερσῶν «ձմեռն» և ἕρῶν «ձեր», ուստի հայ. ձմեռն և ասկէ ձեր ևն:

8. Նոյն բանը կը պատահի նաև օտար լեզուի մը մէջ նոյն արմատէն ծագած, բայց բոլորովին տարբեր նշանակութեամբ բառերու հանդէպ. այսպէս ամկ. kes «կտրել» արմատէն կուգան kesmek «կտրել», keser «ուրագ», և kesgin «բարկ, կծու»․ ուստի այս կաղապարին վրայէն ալ ձևելով՝ հայերէն առոյգ կուտայ ուրագ, երագ, արագ:

9. Հայերէն բառի մը ուրիշ մէկ հայերէն հոմանիշը կրնայ ունենալ ուրիշ լեզուի մը մէջ նման հնչող բառ մը՝ բոլորովին տարբեր նշանակութեամբ, այս ալ պատճառ կ'ըլլայ որ հայերէն առաջին բառէն կաղմուի նոր բառ մը՝ նոյն օտար բառին նշանակութեամբ. այսպէս արագ բառին հոմանիշ է շոյս. շոյս բառին նման է պրս. šid «արեգակ», ուստի հայ. արագ բառէն կաղմուած է արեգ, արեգակ, պարսիկ բառին նշանակութեամբ:

10. Երկու տարբեր լեզուներու մէջ կը պատահին նոյնաձև այլանիշ բառեր. ասոնց նմանութիւնը առիթ կ'ըլլայ նոր կաղմութիւններու հայերէնի մէջ. այսպէս յն. γόνι «կին» և թրք. yeni «նոր», թրք. gelin «հարս» և gelen «եկեալ, այսինքն նորեկ», թրք. yenge «հօրեղբօր կին» և yeniye «նորագոյն»․ ասկէ կը հետևի թէ «նոր» գաղափարը ծնունդ կուտայ «կին» կամ լայնաբար խնամութեան վերաբերեալ ձևերու. հետևաբար հայ. քենի կուգայ յն. γαμή «նոր» բառէն, հայ. ցեր կուգայ ցոր ձևէն. ցու կուգայ պրս. ցու «նոր» բառէն:

11. Երկու տարբեր բառեր ուրիշ լեզուէ մը փոխ առնուելու ժամանակ կրնան իրենց նշանակութիւնը պահելով ձևերը փոխանակել, երեւի փոխառութիւնը քողարկելու համար. Հին-

քեարպէյէնտեան այս եղանակը (էջ 63) կը կոչէ խոսորմակ ձեւ. այսպէս նշանակութեան կողմէ հայ. սեպուհ—պրս. šápûr բառն է և հայ. սափոր—պրս. sabû բառն է. բայց խոսորմակ եղանակով սեպուհ առեր է պրս. sabû-ին ձեւը և սափոր առեր է պրս. šápûr-ին ձեւը: Նմանապէս հայ. ժանուար—լատ. Juvenalis և հայ. յունուար—լատ. januarius, բայց ձեւերը փոխանակուած իբր ժանուար—լատ. januarius և յունուար—լատ. Juvenalis: Դարձեալ կալ—թրք. qalmaq «մնալ» և գալ—թրք. gelmek «գալ», սակայն ձեռով կալ—gelmek և գալ—qalmak.

12. Ասոր հակառակ երկու տարբեր բառեր երկու տարբեր լեզուներէ փոխ առնուած ժամանակ կրնան իրենց ձեւը պահելով նշանակութիւնները փոխանակել. այսպէս հյ. ծոյլ կուգայ յն. ζήλος «նախանձ» բառէն և հայ. նախանձ կուգայ պրս. nâxast «անգամաւրոյժ» (իբր ծոյլ)» բառէն. բայց ծոյլ առած է պրս. բառին նշանակութիւնը, և նախանձ առած է յն. բառին նշանակութիւնը՝ փոխանակութեամբ: Այս եղանակը Հինքեարպէյէնտեան (էջ 251) կը կոչէ «պարսիկ ձայնը յունական առժամբ և յոյն բառը պարսկային իմաստով ընդունուած»:

Այս բոլորէն զատ աւելի բարդ կնճիռներ ալ կան. օրինակ՝

13. Հայերը նկատած են թէ զանգիկ բառը կը ծագի պրս. zandagi «կենդանութիւն» բառէն, որուն հոմանիշ է լատ. sanitas «առողջութիւն». ասոր հականիշը mortalis «մահկանացու» նոյնաձայն է լատ. mortarium բառին՝ որ կը նշանակէ «տանդ». նմանապէս թրք. հալան «տանդ» նոյնաձայն է արաբ. hayvân «կենդանի» բառին հետ. այս նկատումներէն հետեւցուցած են Հայերը թէ սանդիկ գաղափարը կապ ունի «կենդանութիւն» գաղափարին հետ, ուստի զանգիկ բառէն ձեւացուցած են սանդ:

14. Յն. ἐλαία կը նշանակէ «ծիթենի». ասոր նմանաձայն է յն. ἐλαῖνος «ողորմ, աղիողորմ, ցաւագին». հայ. ձիթենի բառէն կուգայ ձիթենեաց տօնը. ուստի Հայք ենթադրած են թէ Չիթենեաց տօնին և ողբալ գաղափարներուն մէջ կապակցութիւն մը կայ. և այս ենթադրութեամբ կազմած են զարգարգար «Չիթենեաց տօն», պրս. zârî zârî «ողբագին» բառէն:

Ահա այս եղանակներով է որ կ'ընթանայ Հինքեարպէյէնտեան՝ իւր բառարանին մէջ. այս ոճով միեւնոյն արմատ համարուած ձեւէն յաջորդաբար յառաջ կուգան բազմաթիւ և բազմազան բառեր, որոնք ըստ գիտութեան ոչ մէկ կապ, ոչ մէկ առնչութիւն ունին իրարու հետ. այսպէս օրինակ՝ նոյն ուղի արմատին տակ կը գասուին—ուղիղ, ուղեւ, դեկ, ֆեղի, աղեղ, բաղեղ, փակեղ, պատաղիլ, ուղեղ, օղ, օղակ, ուղուկ, ուղ-

կեան, ողորկ, յղկել, ոլոր, բոլոր, ոլորս, մոլոր, շմորիլ, ջոլոր, ջոլիր, լորձ, ջիղ, ոլոռն, ոլեռն, մոլար, լար (էջ 42—44):

Քալոր արմատէն կուգան—ֆակ, ֆակել, ֆաղել, խախտել, խախուտ, յողղողղ, յաղթ, գաղթ, աղֆաս, կակուղ, խաղող, խակ, խան, խոյ, խոյակ, հոյակապ, խոյանալ, խաղախորդ (էջ 33—34):

Արծաթ արմատէն են—կարծր, կարծ, կարծել, կործանել, կորգել, կուրծֆ, կրծել, կրնել, կրնտել, ծար, ծարիր, ծիր, ծուռ, արձակ, արձան, արծնել, արջն, արջասպ, աղջամուղջ, չղջիկ (էջ 31—32):

Քուե բառի տակ դասուած են—ֆիւ, ֆոլ, ցիւ, ֆաւել, զովել, խուել, գգուել, ֆֆուիլ, վեգ, ի վեգ գալ, վեհ, վիհակ, վեց, ձեւ, վեհաստան, վաքսուն, վկայ, վեժ, վիժել, վիժակ վեհ, վսակ (էջ 300—302):

Այս ոճով միւս արմատներն ալ:

Իւր բաժները ապացուցանելու համար շատ անգամ Հիւնքեարպէյէնտեան մէջ կը բերէ հին մատենագրութենէն այնպիսի հատուածներ՝ որոնց մէջ իր ստուգաբանած բառերը պատահաբար իրարու քով եկած ըլլան. այսպէս անսալ բառէն հանած է սանձ՝ որուն ապացոյց ունի Յակ. Գ. 3 «Զիոց սանձս ի բերան դնեմք առ անսալոյ նոցա մեզ» (էջ 10). անեծֆ բառէն կուգայ օձ, ասոր ապացոյց Ծննդ. Գ. 14 «Եւ անեծ տէր Աստուած զօձն . . . անիծեալ լիջիւր դու» (էջ 71). կին բառէն կը ծագի կեանք, և իւր ապացոյց Ծննդ. Գ. «Եւ կոչեաց զանուն կնոջ իւրոյ կեանս» (էջ 29). լեառն բառը կապ ունի լնուլ բառին հետ. հմմտ. Գան. Բ. 31. «Եւ վէմն որ եհար զպատկերն, եղև լեառն մեծ և ելից զամենայն երկիր» (էջ 8—9). Հիւնքեարպէյէնտեան կը կարծէ թէ ըսլոր այս հատուածներուն մէջ մեր թարգմանիչները դիտմամբ քովէ քով դրած են նոյն բառերը, որպէս զի անոնց համարմատ լինելը շեշտեն:

Հիմա կ'անցնինք քննելու թէ ի՞նչ կարծիք ունէր Հիւնքատհասարակ հայերէն լեզուի ծագման և զարգացման մասին: Վերև պարզուած զրութիւնը բաւական է ցուցնելու հայերէնի զարգացման եղանակը ըստ դատողութեան Հիւնք-ի: Բայց թէ այս զարգացումէն առաջ ի՞նչ վիճակ ունէր հայերէնը, Հիւնքեարպէյէնտեանի գրքէն կարելի չէ եզրակացնել: Այս կէտն ալ պարզելու համար ունինք հարկաւոր անձնական տեղեկութիւնները՝ որ յայտնած է մեղի մեր ուսուցիչը և Հիւնքեարպէյէնտեանի սերտ բարեկամը Ա. Մ. Գարազաշեան, Պօլսոյ Աղգային Կեդրոնական վարժարանին մէջ իւր դասախօսութեան ժամանակ:

Հիւնք. կը կարծէ թէ հայերէնը նախնաբար թուրքերէնի

ցեղակից լեզու մըն էր. այս բանին ալ ապացոյց են խումբ մը հայ բառեր՝ որոնք թուրք լեզուով կը մեկնուէին. այսպէս հազիւ=թրք. az, լաս=թրք. sal, կոյս=թրք. qəz, ուղի=թրք. yol, բոժիւն «արջու ձագ»=թրք. tosun «հորթ», արուգ=arəq «նիհար, չոր» են: Երբ հայերը եկան իրենց ներկայ հայրենիքը՝ դրացի դաժնուելով զանգիւղի, պարսիկ, յոյն, հռոմայեցի են ազդեցուն, ասոնցմէ ազդուելի սկսան և նախնի թուրքերէն բառերը սկսան տեղի տալ նորամուտ ձեւերու: Թարգմանչաց ժամանակ՝ այն է ե. դարու առաջին կէսին, մեր երանաշնորհ նախնիքը ժողովք մը կազմելով՝ որոշեցին լեզուին վերջնական կանոնաւոր լեզուարանք մը տալ. այս նպատակով քանի մը հոգի ուղարկեցին Պարսկաստան, քանի մը հոգի Աթէնք, Բիւզանդիոն, և ուրիշներ ալ Հռոմ: Հոն այս աշակերտները լաւ ընտելանալով տեղական լեզուին, դարձան եկան Հայաստան: Նոր ժողովք մը կազմուեցաւ. այդ ժողովին մէջ իւրաքանչիւրը թափեց իւր ուսած ու լսած դադանիքները, և վերը պարզուած զանազան եղանակներով կազմուեցաւ հայերէն լեզուն: Սկսան այդ նորակերտ լեզուով թարգմանել Ս. Գիրքը, որ և դարձաւ կեդրոն և տիպար ամբողջ հայերէն լեզուի. իւրաքանչիւր անձ սովորեցաւ այդ լեզուն, և կամաց կամաց դպրոցներու միջոցով ասորածուելով՝ դարձաւ ընդհանուր հասարակաց բարբառ:

Հրաչեայ Աժառեան

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՐՄՆԱՄԱՐԶԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐԸ ՈՐՊԷՍ ՄԻԶՈՑ
ՄԱՏԱՂ ՍԵՐՆԴԻ ՖԻԶԻԳԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ.

Պատմ. Տեսութիւն Օ. Վ. Կրիժանովսկու.

Պուցէ շատերին տարօրինակ թուի, եթէ ասենք, որ մարդն, ամբողջ աշխարհում, ոչ ոքի, նոյն իսկ չորքօտանիներին՝ այնպէս անիրաւացի, այնպէս տմարդի կերպով չէ վերաբերուում, որպէս զէպի իւր անձը: Եւ սակայն այդ այդպէս է: Մարդը կենդանիներին վերաբերուում է, գոնէ, որպէս հոգատար տէր, թէկուզ հէնց մի հասարակ ցանկութիւն միայն ի նկատի առնելով՝ ըստ կարելւոյն շատ օգտուել նոցանից, և այդ տէրն աշխատում է,